

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 8/2 2019 s. 805-832, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

ZİYÂ PAŞA'NIN SİYASİ RAKİBİ BOSNALI MEHMET FÂZİL PAŞA'NIN EDEBÎ ŞAHSİYETİ VE DİVANI'NIN GENEL ÖZELLİKLERİ*

Mehmet Akif DUMAN**

Geliş Tarihi: Ocak, 2019

Kabul Tarihi: Haziran, 2019

Öz

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa (1799-1882), XIX. asır devlet adamı ve şairlerindendir. Gerek Bosna hakkındaki gerekse diğer kişi ve mekânlara ilişkin yorumlarıyla tarihe kayıtlar düşmüştür. Hiç şüphesiz Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa'nın devlet adamlığı şairliğine galebe çalar. Hatta onun şairlik hünerini büyük oranda devlete ait hususiyetlere dahil ederek kullandığını hatta bu sayede çeşitli makamlara getirildiğini yahut mevkisini sağlamlaştırdığını söylemek yanlış olmaz. Muhtemelen bazı devlet adamlarında karaktere baskın gelen hırs ve tarafını beyan etme tavrı Fâzıl Paşa'da da kendini göstermiş ve Mevlevî kimliği ile çatışır şekilde Âlî Paşa'ya, dolayısı ile iktidara olan yakınlığını göstermek istemiştir. Fâzıl Paşa Zafernâme'deki ifadeye göre Ziyâ Paşa'yı eleştiren bir kıta ile İzmit mutasarrıfı olmuştur, fakat Ziyâ Paşa'yı ne kadar öfkelenirdiğinin farkına daha sonra varacaktır. Eleştirinin merkezinde Fâzıl Paşa'nın hususi tenkidinden ziyade bu kadar kolay makam edinivermek vardır. Zira Ziyâ Paşa *köpek* ve *soytarı* gibi ağır hitaplarla karşılık verir. Fâzıl Paşa altına kalmaz, "Reddiye ve Tekzibiyye" ile cevap verir.

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma adına mühim sancılar çektiği bir zamanın en mühim tanıklarından olan Bosnalı Fâzıl Paşa'nın hayatı hakkında malumat, Ziyâ Paşa ile olan rabıtası, sair eserlerinin nitelikleri ve nihayetinde Divan'ının ana hatları ile tetkiki ilgili araştırmalara da faydalı olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa, Divan Edebiyatı, Zafernâme.

ZİYÂ PAŞAS POLITICAL ENEMY FÂZİL PAŞA WITH HIS LITERARY PERSONALITY AND THE MAIN FEATURES OF HIS DIWAN

Abstract

Bosnian Mehmet Fâzıl Pasha (1799-1882) is one of the statesman and poets from the XIX. century. He has recorded much about Bosnia as well as about other people and places in History. Without doubt Bosnian Mehmet Fâzıl Pasha is better as a statesman than as a poet. It would not be wrong to say that he used his skills of poetry by incorporating it into the matters of the state to a large extent, and in this way he was brought to various positions or

* Bu makale Mehmet Âkif Duman'ın Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2005 yılında kabul edilen "Fâzıl Divanı (Transkripsiyonlu Metin- İnceleme)" isimli (II. Cilt, 1404 s.) yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr.; Johannes Gutenberg University, Turcology at the Department of Slavic, Turkic and Circum-Baltic Studies, Mainz/Germany, mehmetakifduman@outlook.de

consolidated his position. Probably the character of ambition and the attitude to declare the own opinion as it is the case with some statesman has shown itself with Fâzıl Pasha and so he wanted to show his proximity to Âlî Pasha and the government in a way, that is in a conflict with his identity as a Mevlevi. According to the statement in *Zafernâme* Fâzıl Pasha became the *mutasarrıf* (administrator authority of sanjaks) of İzmit by criticizing Ziyâ Pasha in a stanza. Fâzıl Pasha realized later how angry he made Ziyâ Pasha. At the center of the criticism lays that it is so easy to obtain authority rather than the criticism of Fâzıl Pasha. So that Ziyâ Pasha responds to the heavy insults such as dog and clown. But Fâzıl Pasha is not defeated, he responds with *Reddiye ve Tekzibiyye* (Rejection and Refutation).

As one of the greatest witnesses of the time, when the Ottoman Empire suffered great pain in the name of Westernization, Bosnian Fâzıl Pasha, along with the material about his life, his connection to Ziyâ Pasha, the properties of his other works and, finally, with the main features of His Diwan will be useful for researches whose analyze will be carried on.

Keywords: Ziyâ Pasha, Ottoman poetry (Diwan poetry), Bosnian Mehmet Fâzıl Pasha.

Giriş

Klâsik Edebiyatta şairin konumunu belirlemek ancak halef ve selefleri arasında yapılacak müttekâmil bir mukayese ile mümkün olabilmektedir¹. Bu minvalde tarafsız olabilmek de ancak şairin kişiliği ile ilgili hususiyetleri yazdıklarından, şiirlerinden nispeten ayırabilmeyi gerekli kılar. Fakat nasıl ki hayatı hakkında hiçbir şey bilinmeyen bir şairin yazdıklarından edinilenler ile kişiliği ve sanatı hakkında akıl yürütebiliyorsak; hususi hayatı, mesleki tecrübeleri ve ailevi vaziyetleri hakkında bilgi sahibi olunan bir şairi yahut müellifi de eldeki bu veriler ile eserinde yargılamak imkân dâhilindedir. Şu hâlde genel temayül tahlil esnasında asarı şairin *aynası* kabul etmekten ziyade arada makul bir *denge* kurmaya çalışmak olmalıdır. Hülâsa bir metin; onu meydana getiren sanatkârın iç benliğini ve o devrin hususi karakterini bize vuzuh ile gösteren değerli bir vesika (Tarlan, 1981a, s. 191-204) olduğu kadar şairin yalancı olduğu² ve sözün büyüğü ile göz boyayabileceği³ unutulmamalıdır.

Edebiyat tarihi edebiyatın tarihi olduğuna göre (Tarlan, 1981b, s. 21-26) bilhassa yorum aşamasında dikkatli olmak, sağlam verilerle hareket etmek, şüpheyi elden bırakmamak iktiza eder. Dolayısıyla esas incelenmesi gereken sanatçının ve bilhassa etkileşim içinde olduğu

¹ Klâsik Edebiyat için metin şerhinin üstadı kabul edilen Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Necâti Bey Divanı'nın ön sözünde bir Divan şairi hakkında hüküm verebilmek için, Divan Edebiyatı'nın tecessüsünden o sanatkârın devrine kadar geçen zaman içinde gelmiş şairlerin eserlerinin tetkik ve mukayesesinin yapılması lüzumuna işaret eder (Tarlan 1963).

² *Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var/ Aldanma ki şâir sözü elbette yalandır* (Fuzûlî)

³ Kur'ân'da şairlere karşı yöneltilen eleştirilerin temelinde peygamberliğin şairlik (Saffât 37:36'da Peygamber Efendimiz'in mecnun bir şair olmakla suçlanması dile getirilir. Müşriklerce benzer ithamların yöneltilmesi Enbiya 21: 5 ve Tur 52: 30'da zikredilir) ve Kur'ân'ın da şiir olmadığı (Hâkka 69: 41) savunması yatar (Yâsîn 36: 69). Şuarâ Suresinde (224-6) "Ve şairlere de akılsızlar ve ziyankârlar uyar. Görmez misin ki hiç şüphe yok, onlar, her vâdide sersemce dolaşıp dururlar. Ve hiç şüphe yok ki onlar, yapmadıkları şeyleri söylerler." (Gölpınarlı Meâli) demek ile gerçeği çarpıtma tehlikesine yeterince dikkat çekilir.

sanatçıların eserleridir. Bu bakımdan mukayeseli analizler ayrı bir öneme sahiptir. Şu hâlde sırf Ziyâ Paşa'nın "Zafernâme"sine bakarak Fâzıl Paşa'yı değerlendirmek yerine onun "Reddiye ve Tekzibiyye"sini okuyarak mukayese yapmak yahut Fâzıl Paşa'yı cahil yahut "okuması kıt" (Tanpınar, 1967, s. 304) olarak nitelemeden evvel Divan'ına bir göz atmak gerekir.

Köprülü "Bir eser, bir muharrir, münferit ve mücerret olarak asla anlaşılabilir; bir fert hakkında kâfi bir fikir elde edilmek istenilirse, onun etrafındaki merkezleri aynı olan içtimai muhtelif daireleri, yani ailesini, ehlibâsını, doğum yerini, vilâyetini, ırkını, milliyetini anlamalıdır. Bir edebî eser bir çiçeğe teşbih edilebilir: Çiçek kendini tutan dala, dal sâka bağlı olduğu için, o çiçeği anlamak bütün ağacı hatta onun yetiştiği toprağı anlamaya ihtiyaç gösterir" (1986, s. 28) der. Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa için bu analiz bilhassa siyasi hareketler ve Osmanlı Devleti'nin batılılaşma serüveni içinde konuşlanır.

1. Paşa'nın Hayatı ile İlgili Hususiyetler⁴

Fâzıl Paşa'nın doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Birçok kaynak doğumuna ilişkin bilgi vermez. Osmanlı Müellifleri'nde 1217'de (1802- 1803) doğduğu kaydedilir (Mehmet Tâhir, 103). Sicil-i Osmânî'de vefatında "sinni sekseni tecâvüz eyledi" denmektedir (Mehmed Süreyyâ, 1311/1893, s. 6). Şairin vefatı için Vakıt gazetesinin ilk sayfasında verilen haberde, "[...] sinni doksana karîb olup" denmektedir (nr.2553,1 Safer 1300/1 Kânûn-ı evvel 1298/ 13 Kânûn-ı evvel 1882). Fâzıl'ın 1300'de (1882) vefat ettiği kesin olduğuna göre doğum tarihi 1213 (1798-1799) ile 1217 (1802- 1803) arasında olmalıdır. Yaşın doksana yaklaşmasından kasıt 87- 88 ise, ki böyle düşünmek en mantıklısıdır, bu tarih "1213" olsa gerektir.

Şairin vefatı tarih olarak kesin olmakla birlikte sadece günde bazı farklılıklar görülmektedir. Fâzıl Paşa'nın mezar taşında, Sicill-i Osmânî'de olduğu gibi "14 Muharrem 1300" (26 Kasım 1882) tarihi kayıtlıdır. Vakıt gazetesinde çıkan tafsilatlı ilan ise şu surettedir: "Bosnalı Fâzıl Paşa dünkü salı günü ecel-i mevûd ile irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemiştir. Müşârünileyhin sini doksana karîb olup Avusturya'nın Bosna'yı işgâlinde mâ-familya Der-i Âliye'ye hicret eylemiş idi. Rahmetullâhi-aleyh." denerek 1 Kânûn-ı Evvel 1298 tarihli nüshada şairin ölüm haberi verilir. Yani 30 Muharrem 1300 (12 Aralık 1882) Fâzıl Paşa'nın vefat tarihidir. Üsküdar kabristanında/ Karaca Ahmet Mezarlığı'nda metfundur.

Baba tarafından dedesi Ahmed Şerif Efendi (T401/1), (T401/2), (T401/3); anne tarafından dedesi Ömer Ağa, (T403/1), (T404/1); anneannesi Havvâ Hanım (T403/3); amcası Sun'ullâh Efendi (T402/1), (T402/2), (T402/5), (T402/6); babası Mustafa Nûreddîn Efendi

⁴ Bu özetlediğimiz kısım tez çalışmasında üç ana başlık altında ("Fâzıl Paşa'nın Ailesi", "Doğumu ve Vefatı" ve "Meslek ve Meşguliyetleri") tetkik edilmiştir (ss.1-11).

(T401/1), (T401/2), (T401/3), (T401/4), (T401/5), (T401/6), (T401/7), (T401/8), (T401/9), (T401/10); annesi Kâmile Hanım (T404/1), (T404/2), (T404/5), (T201/1), (T201/2); çocukları Mustafâ Hayrî'd-Dîn Beg (T218); Nûrî'd-dîn Ömer Beg (T179/2); Tâhir İsmâîl Beg (T425/3); Mahmûd (T182/2) ve Afife Âişe Hanım (T408/6) Divan'ında zikrettiği aile efradıdır.

Mehmet Fâzıl 1823'te tahsilini tamamladıktan sonra kendisine Edirne müderrisliği rû'usu verilmiştir. 1826'da Bosna Nâkibü'l- eşrâf Kaymakamı olur. 1833'te Belgrad Mollalığına getirilir. Aynı yıl Bosna Mütessellimi olmuş, 1834 yahut 1835'te "rütbe-i sâlise" rütbesi almıştır. 1253'te (1837- 1838) mirlivâ rütbesine yükseltilir. Sicill-i Osmânî'de "1257'de (1841/ 1842) mîr-livâlîğe tebdil" olduğu yazmaktadır (Mehmed Süreyyâ, 1311/1893, s. 6; İnal, 1988, s. 371). Paşa bu rütbeyi haklı bir gururla şiirlerinde de zikretmiştir. Hatta pirklik zamanında bile bu rütbeyi övünerek kullanır:

Söyledi mîr-i livâ Fâzıl kulu beyt-i bihîn

Yazdı hâme bu iki [târîh-i] tâm u dür-feşân (1287, K16/24)

Daha sonra İstanbul'a gelip 1260'ta (1844-1845) Galata Mevlevihanesi şeyhi Kudretullâh Dede Efendi'ye intisap eder. Fâzıl Paşa, 46 yaşından 66 yaşına kadar Bosna iltizamını yürütür. Bu sürede senelerce maliye ve mahkeme dairelerinde uğraşmış, bu meşgale onu epeyi yormuştur. Âlî Paşa'nın hizmetine girerek 1280'de İzmit mutasarrıfı olmuş, daha sonra tekrar Saray-Bosna'ya dönmüştür. Fakat şair bu durumdan pek de memnun değildir (K4/24 ve G245/4). Avusturya- Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna'yı işgali üzerine 1295'te (1878) son kez İstanbul'a gider. Bosna ve İstanbul arasındaki geliş gidişleri Paşa'nın ruh halini epeyce olumsuz etkilemiştir:

Beni bî-tâb u tüvân itdi cefâ-yı Bosna

Yere mi batdı aceb zevk ü safâ-yı Bosna (G280/1)⁵

Sitemkârlığın yer yer arttığı beyitler de mevcuttur, bir misal:

Vatanımken ben usandım nazarımdan düşdi

Tab'uma virdi kesel medh ü senâ-yı Bosna (G280/6)

Şair son kez 81 yaşında İstanbul'a döner. Bosna işgal altındadır⁶. 30 Muharrem 1300'de (12 Aralık 1882) vefat etmiştir.

⁵ Bosna ve şairin ruh hâli arasındaki rabita "Bosna ve Bosna Cıvırı" isimli kısımda tafsilatı ile izah edilmiştir (C.I, ss.256-60). Bilhassa G245/4 ve G280 bu bakımdan mühimdir.

⁶ Berlin Kongresi'nde Bosna ve Hersek Avusturya-Macaristan'ın himayesine verilir. Bosna Müslümanları Avusturya-Macaristan'ın işgaline karşı koysalar da 29 Temmuz'da başlayan işgal 20 Ekim 1878'de tamamlanır. Böylece Bosna-Hersek'te Osmanlı hâkimiyeti dönemi kapanmış olur. 7 Ekim 1908'de buranın resmen Avusturya-Macaristan toprağı olduğu ilân edilir (Djurdjev, 1992).

2. Ziyâ Paşa'nın İntikamı: “Zafernâme”

Fâzıl Paşa'nın nispeten bilindir olmasını sağlayan şey yollarının ziyadesi ile olumsuz bir şekilde Ziyâ Paşa ile kesişmesidir. Fâzıl Paşa ile Ziyâ Paşa ilişkisi muhalefet ve çatışmadan ziyade “husumet” esaslıdır. Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa'nın meşhur ve müstesna eseri Zafernâme'de önemli bir rol üstlenir.

Eserde 1866'daki Girit isyanı ve Sadrazam Âlî Paşa'nın, işi Girit'e muhtariyet vererek bir oldubitti ile halledip muzaffer bir eda ile İstanbul'a geri dönüşü anlatılır⁷. Ziyâ Paşa 1867'de Paris'te yazmaya başladığı eseri 1870'te Cenevre'de tamamlamıştır.

Kasidede ilk 58 beyit medih, 58.- 63. beyitler dilek ve 64-66. beyitler dua bölümüdür. “Medih, dilek ve dua”nın istenildiğinde yergi için nasıl alışlagelmişin tam tersi biçimde kullanılabileceğini izaha hacet olmasa gerekir (bk. Budak, 2013). Medih hicvin kaynağına, doğrudan şairi kendi ifadeleriyle rezil etmeye ve dua, bedduaya bu amaca hizmet etmek üzere dönüştürülmüştür.

Zafernâme üç kısımdan ibaret bir eserdir: Kaside, Tahmis ve Şerh. Eserin üç bölümü, Âlî Paşa'ya yakınlığı ile tanınan üç kişinin *ağzından* yazılmıştır. *Kaside* kısmı Bosnalı Fâzıl Paşa'nın, *tahmis* Karantina kitabından emekli Hayri Efendi'nin ve *şerh* Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın ağzından söylenir. Fâzıl Paşa şu şekilde taktim edilir: “Zât-ı hazret-i sadâret-penâhî'nin Girit me'mûriyetlerinde muzafferiyetlerine dâ'ir İzmit mutasarrıfı saâdetlü Fâzıl Paşa hazretlerinin nazm eylediği Zafernâme'dir.” (Zafernâme, s. 1).

Takdimden de anlaşılacağı üzere Fâzıl Paşa İzmit mutasarrıfı iken Zafernâme'yi sadrazam hazretlerinin Girit görevlerine dair nazmeylemiştir.

Esas mesele bu hiciv için neden Fâzıl Paşa'nın seçildiğidir. Zira o dönemin çok daha kalburüstü devlet adamları olsa gerektir. Bunun ilk gerekçesi Paşa'nın Âlî Paşa ile yakınlığı gibi görünmektedir. Bosnalı Fâzıl Paşa, kaside bölümünün ağzından söylendiği kişi olarak karakterinde “cahil”liğin belirleyici olduğu bir devlet adamı tanımlamasıyla çizilmiştir. Fâzıl Paşa, yakın tarihin önemli simalarından olan Bosnalı Aliya İzzet'in vefatı münasebetiyle kaleme alınan bir makalede de zikredildiği üzere usta bir divan şairidir (Durukan, 2003). Tarihçiliği takdir edilen ve mürettep divanı bulunan, mühim vazifeleri ifa etmiş bir devlet adamını “cahil”

⁷ Yunanistan kurulduktan sonra Girit'teki gayrimüslimler Yunanistan'a tâbi olmak arzusu ile ayaklanırlar. Sorunun vahametine binaen 1867'de Sadrazam Âlî Paşa adaya gönderilir. Fakat vergi indirimleri, resmi dil olarak Rumca'nın da kabulü gibi birtakım tavizler ile ıslahat programı uygular Paşa. Fakat Girit için bu şekilde uzayan çalkantılı dönemin neticesi değişmez: Girit'te 1896 yılında patlak veren ayaklanmanın ortaya çıkardığı siyasî buhranda büyük devletlerin ve bilhassa İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın tavırları, adanın Yunanistan'a ilhakını zaruri kılar. Nitekim Osmanlı Devleti, girmek mecburiyetinde bırakıldığı Osmanlı-Yunan harbini zaferle bitirdiği halde (19 Mayıs 1897) İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya, 2 Mart 1897 tarihli notada bahsedilen Girit'in muhtariyetini ilân ederler (18 Aralık 1897) (Tukin, 1996).

olarak nitelemek şüphesiz başka kasıtları barındırır. Sebep Âli Paşa'ya mensubiyet de olmamalıdır, zira Paşa'nın etrafında daha birçok "bendegân" bulunmaktadır. Zafernâme'de Hüsnü Paşa'nın dilinden yazılmış bir kısmın Fâzıl Paşa'nın seçilme nedenini daha anlaşılır kılacağı kesindir: "Şu Fâzıl denen ahmak Boşnak, Ziyâ Bey'in Avrupa'ya azimeti hengâmında nazm eylediği kıta-i ma'lûme ile makâm-ı âlî-i sadâret-i uzmâya ihlâsını ilân etmekle İzmit mutasarrıflığına nail oldu" (*Zafernâme*, s. 28). Bu cümleden Fâzıl Paşa'nın Ziyâ Paşa'nın Avrupa'ya kaçışını bir manzume ile hicvettiği anlaşılıyor. Ziyâ Paşa'ya göre, yazılan kıta Fâzıl Paşa'yı İzmit mutasarrıfı yapmıştır. Dolayısıyla Ziyâ Paşa yapılan bu hicvi unutmamış ve bu vesile ile Fâzıl Paşa'dan intikamını misli ile almıştır. Ayrıca Fâzıl Paşa'yı kiskanıyor gibi gösterilen Hüsnü Paşa'nın dilinden şair hasmını iyice hırpalamıştır.

Fâzıl Paşa'nın kasideyi yazan kişi olarak seçilme nedenini Ziyâ Paşa'yı hicveden kıtaya bağlayan Nâzım Paşa (1932) konuya daha da açıklık getirmektedir:

Bu İzmit mutasarrıfı Fâzıl Paşa kimdir? Ve Ziyâ Paşa Zafer- nâme'yi niçin bu zatın ağzından söylemiştir. Yeni Osmanlılar'ın yani Ziyâ ve Kemâl beylerle rüfekası Avrupa'ya firar edince, o zaman mutasarrıf mazûllarından olan, bu Bosnalı Fâzıl Paşa, Ziyâ ve Kemâl beylerin aleyhinde bir kıta yazarak Âli Paşa'ya takdim etmiş. Âli Paşa'nın Yeni Osmanlılar'dan ne kadar nefret ettiğine bakınız ki, onların aleyhine bir kıta söyledi diye Fâzıl Paşa'yı, caize olarak İzmit mutasarrıflığına tayin etmiş. Bosnalı Fâzıl Paşa'yı İzmit'e mutasarrıf yapan bu kıtanın hatırda kalan bir beyti şöyledir:

*Her Kemâl'in olur elbette zevâli bir gün
Ufk u fikr-i cedîdin de Ziyâ'sı söndü*

Ziyâ Paşa, Bosnalı Fâzıl Paşa'yı "küçük" düşürmek için, onu hem kendi diliyle hem de Hüsnü Paşa'nın sözleriyle aşağılar. Güya Fâzıl Paşa kendinden bahsederken dalkavukluğunu teşhir etmektedir:

*Dalkavuklukta müdârâda zamânım geçti
Olmadım şimdiye dek mahzar-ı feyz ü ikbâl* (*Zafernâme*, s. 6).

Şairin kendine yönelik eleştirisinin dozu "köpek" nitelemesiyle bir kat daha artırılmaktadır:

*Fâzıl-ı pîre ateh gelse de söyler methin
Soy köpek kalmasa da dişleri durmaz battal* (*Zafernâme*, s. 6).

Hüsnü Paşa'nın dilinden yazılan şerh kısmında hiciv de yine "köpek" tahkiri etrafında konuşlanır:

[...] Fâzıl Paşa, vefâkârlıkta hazmü'n-nefsihi kendini köpeğe teşbih ettiğinden murâdı ya şikâr arayan veyâhûd koyun sürülerini ve bağçe ve bostanları muhâfaza eden köpekler olmalıdır. Zîrâ bu cins köpeklerin ağzında dişleri ve kurdun, hırsızların arkası sıra koşacak mecâlleri kalmasa da yine beyhûde oturmayıp hiç olmazsa havlarlar. Kezâlik Paşa dahi kişi-zâde olduğundan şu'ûru kalmasa dahi iyi kötü yine nazm iş'ârıyla Velî-ni' metin medh ü senâsından geri durmaz" (*Zafernâme*, s. 170).

Ziyâ Paşa bunca tahkirine sebep olan kıtaya da atıfta bulunmaktadır:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi

Bu kasîdem beni vâlîliğe eder îsâl (*Zafernâme*, s. 7).

Âli Paşa İsviçre'de Hürriyet'i kapattırmak konusunda Ziyâ Paşa tarafından "gülünç" addedilen bazı faaliyetlere girdiğinde Fâzıl Paşa unutulmaz. Bu haseple Ziyâ Paşa Hürriyet'te çıkan bir yazısında "Zafernâme"ye atıfta bulunmaktadır:

[...] Lâkin dişleri et yerine taşa râst geldi. Artık bu şamarın üzerine Zafernâme'deki

Kangı hengâmeye girdiyse muzaffer oldu

Değmedi ârızına latma-i "el-harbü sicâl"

beytinin hükmü kalır mı. Şâir-i mâhir Fâzıl Paşa ile Hayri Efendiden sormalıdır.

(*Hürriyet*, 14 Rebiyyülevvel 1287, s. 99).

Fâzıl Paşa'nın tüm çabalarına rağmen Zafernâme İmparatorluğun birçok bölgesine yabancı postaneler aracılığıyla girer ki bu durum Âli Paşa'yı ziyadesi ile rahatsız eder. Hatta Ebuzziyâ Tevfik durumun vahametini tespit için biraz mübalağalı da olsa okuma yazma bilip de bu eseri okumayan tek kişinin kalmadığını söyler (Ebuzziyâ Tevfik, 2006, s. 181).

3. Fâzıl Divanı'nda Ziyâ Paşa

Fâzıl Paşa da Ziyâ Paşa gibi hem siyasetçi, devlet adamı hem de şairdir. Dolayısı ile Avrupa'ya gidiş ve terfi ekseninde gelişen anlaşmazlığın çok derinlere inen bir kökü bulunmamaktadır. Öyle ki Zafernâme'nin yazılışından (1867- 1870) sadece 4- 5 yıl evvel Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa'yı över. Divandaki 48. tarih Ziyâ Paşa'nın Bosna Müfettişliğine getirilmesi münasebetiyle yazılmıştır:

Şehen-şâh-ı cihan bir mîr-i 'âli-himmeti lütfe

Müfettişlik ile kıldı Serây-ı Bosnaya irsâl (T48/1)

14 beyit olarak aruzun "Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün" kalıbıyla tertip edilen 1279 (1862-1863) tarihli manzume âdetâ bir kaside formunda kaleme alınmıştır.

Memduh (Ziyâ Paşa) sırasıyla Felâtun'a (2. beyit), İbn-i Kemâl'e (3. beyit), Nef'î'ye (5. beyit) ve elbette ki onların sahip olduğu özelliklerin katbekat fazlasına sahip olarak tasvir edilmiştir.

Ziyâ Paşa'nın şairlik yönü de hassaten vurgulanmış, zamanın muteber şairlerinin bu eser karşısındaki tavırları "lal olmak" biçiminde tasvir olunmuştur:

*O zâtın görseler âsârını Terci'-i Bendinde
Olurdu Sâbit ü Sâmi ile Bâki yanında lâl (T48/4)*

12. ve 13. beyitlerde dua ve temenniler belirtilip ardından Ziyâ Paşa'nın müfettişlik görevine tarih düşürülmüştür:

*Tuyup teşrîfini Fâzıl didi târîh-i cevher-dâr
Şerefle mecd ile geldi Ziyâ Beg Bosnaya bu sâl (T48/14)*

4. Fâzıl Paşa'dan Cevap: "Reddiye ve Tekzibiye"

Ziyâ Paşa, Zafernâme'de Âlî Paşa'ya karşı hakaret denebilecek sözler sarf etmiştir. Bu ithamları Ziyâ Paşa; Fâzıl Paşa, Hayri Efendi ve Hüseyin Hüsnü Paşa'nın ağzından onların adlarını kullanarak yapar. Bunun en önemli sebebi olarak Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl ve Ali Süâvî'nin başını çektiği mücadelede Fâzıl Paşa, Hayri Efendi ve Hüseyin Hüsnü Paşa'nın; Âlî Paşa'nın safında yer alması gösterilebilir. Tanpınar'a göre, "bu üç adamın üçü de okuması yazması kıt tanınmış" kimselerdir (1967, 304). 5314 beyitlik bir "Divan" ve "Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlânâ" isimli eser bu hükmü çürütme bile Fâzıl Paşa'nın Ziyâ Paşa'ya cevap olmak üzere yazdığı "Reddiye ve Tekzibiye" hakaret kabilinden bu söze yeterli cevap niteliğindedir. Zira, Fâzıl Paşa'nın hicvi hiç de bayağı bir üslupla ve kendine yapılan hakaretleri sindiremeyen bir insanın apar topar kaleme sarılıp karşı saldırıya geçmesi niteliğinde değil; tam aksine uzun uzun ve her bir sözcük için düşünülerek cevap verilmesi tavrıyladır. Fakat mutlaka Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa'ya onun üslûbu dozunda cevap verme gereği de duymuştur.

Tamamı 35 beyit olan "Reddiye ve Tekzibiye"den birkaç beyit misal vermek yeterli olacaktır:

*Kıt'a takdîmini yazmış hezeyânında anîd
Etmış olsaydım o nazmımla olurdum fâhir (8)
Bunca lûtf u ni'am-ı pâdişehi mahzar iken
Mültecî oldu kim Efrenci Ziyâ-yı bed-kâr (11)
İmrü'l- Kays'a bedel asrda bir şâir idi
Bu sefer Avrupa'ya etti firâr ol bî-'âr (12)
Kimsede görmedim anda görünen kizb ü cübni
Bilir ahvâlini ol bî-edebini her âmir (26) (bkz. Kolcu, 1998)*

5. Fâzıl Paşa'nın Eserlerine Genel Bir Bakış

Fâzıl Paşa'nın bilinen üç eseri bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Divan"ı, ikincisi "Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlâna" ve üçüncüsü de Ziyâ Paşa'ya cevaben yazılmış bir hiciv örneği olan "Reddiye ve Tekzibiyye"dir.

5.1. Divan-ı Fâzıl Paşa: Divan'ın Hâlet Efendi'deki nüshasında (İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, C. IV. Fasikül III., Milli Eğitim Basımevi, 957) 3 besmele manzumesi, 1 istiğfar manzumesi, 4 münacat, 9 naat, 1 Çaryâr methiyesi, 2 mersiye, 4 Mevlânâ methiyesi, 1 Mevlevî sikkesi methiyesi, 383 tarih, 28 tahmis, 307 gazel, 105 kıta, rubai ser-levhasıyla yazıldığı hâlde hiçbir rubai vezinde olmayan 53 nazım, 1 Mevlevî evradı icazetnamesi sureti, Galata Mevlevihanesi şeyhi Kudretullâh Efendi'nin hâl tercümesi, Fâzıl Paşa'nın bastırıldığı Mevlevî evradı şerhinin baskı tarihi, Sadrettin Çelebi tarafından kendisine verilen hilâfetnâmenin sureti mevcuttur.

Üzerinde çalışılan nüshanın istinsah tarihi 1296 (1878/79), müstensih Seyyid Mehmed Hâşim'dir. Başta Fâzıl Paşa'nın Şevvâl 1296 (Eylül 1879) tarihli vakfiyesi yazılı ve zât mührü basılıdır. İnal da bu nüshayı işaret eder: "152 büyük sahifeden mürekkep ve Mehmed Hâşim bin Davud Ârif yazısı ile 1296'da muharrer olan divan-ı eş'ârının bir nüshasını Hâlet Efendi kütüphanesine vakfetmiştir" (1988, s. 371). Biz çalışmamızı "Fâzıl Divanı, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi Bölümü, no: 703." künyeli nüshaya göre yaptık. Galata Mevlevihane'sindeki nüshayı (Kurnaz, 2000, s. 322) görme imkânımız olmadı. Diğer tüm kaynaklar "nüsha"ları bu ikisi ile sınırlarken Dr. Hasan Kolcu (1992, s. 45), Fâzıl Paşa'ya ilişkin çok ve çeşitli kaynağa ulaşabildiği için nüshaların sayısını artırmaktadır: "Bir nüsha Saraybosnalı Mehmed Şevki İmamoğlu'nun özel kitaplığında. Gazi Hüsrev Bey kütüphanesi ile Saraybosna Şehir Müzesi'nde de Enverî Kadiç tarafından istinsah edilmiş iki ayrı divan nüshası daha vardır." İmkânsızlıklar sebebi ile bu nüshayı temin yahut tetkik de mümkün olmamıştır.

Divan'a ilaveten rubailerden sonra mensur olarak kaleme alınan ve içerisinde 1 beyit, 6 kıta-i tarih, 1 kıta ve 1 tarih beyti bulunan ilk sayfası "İcâzet-nâme-i Evrâd-ı Şerîf-i Mevlevî" ve diğer kısmı için "Hulefâ-yı Mevlevîyesinin Ser- Bülendi" başlıklı toplam 12 sayfalık (s. 588-596) bir kısım bulunmaktadır. Mevcut bölümün diğer sayfaları ise (s. 597-601) Arapça metnin orijinal şeklini muhtevîdir. Tüm manzumeler "(Kudretullâh Dede'nin) Hulefâ-yı Mevlevîyesinin Ser-bülendi" bölümündedir.

5.2. Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlânâ: "Evrâd-ı Kebîr-i Mevlânâ Şerhi" diye de bilinmektedir. 1866'da yazılmıştır." (Kurnaz, 2000, s. 322; TDE Ans. 1980, s. 169).

“Evrâd-ı Mevlânâ’yı mufassalan terceme ve şerh ederek ‘Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlânâ’ tesmiye ve nihâyetine çelebilerin muhtasar terceme-i hâllerini ve İstanbul ve vilâyâtteki Mevlevihanelerden ve şeyhlerinden bahsetmiştir. 458 sâhifeden ibâret olup 1283’de tab‘ edilmiştir.”⁸ Fâzıl Paşa, “Şerh”le ilgili daha detaylı bilgiyi (“Şerh”in yazılış serüvenini) Divan’ının sonundaki “Hulefâ-yı Mevlevîyesinin Ser- Bülendi” başlıklı kısımda anlatmaktadır (Duman, 2005, s. 588-96).

5.3. Reddiye ve Tekzibiyye: Ziyâ Paşa’nın sihâm-ı kazalarını muhtevi olan Zafernâme çok bilindir olmakla birlikte ona cevaben yazılan Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa’nın “Reddiye ve Tekzibiyye”si pek bilinmez.

Çalışma Hasan Kolcu (1998) tarafından neşredilmiştir: “Reddetme ve yalanlama” başlıklı eser, Ziyâ Paşa’nın Fâzıl Paşa’ya yönelttiği suçlamalara cevap niteliğindedir. Zafernâme 66 beyitken “Reddiye ve Tekzibiyye” 35 beyit olarak kaleme alınmıştır. “Reddiye ve Tekzibiyye”nin de nazım şekli kasidedir ve vezin Zafernâme’deki vezinle aynıdır. Remel bahrinin, “Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/ Fa‘lün” kalıbıyla yazılmıştır (Kolcu, 1988, s. 169-177; Kolcu, 1998).

6. Fâzıl Paşa Divanı’nın Dil ve Üslup Hususiyetleri

Divan’ın kelime kadrosuna kabaca bakılacak olursa muhtelif kelime gruplarının tasnifi genel ve hususi temayüller hakkında nispeten sağlam bir kanaat edinmemize vesile olur. Mesela şahıs isimleri ve zikir adetleri şu şekildedir: Sultan Abdülazîz 214, Mevlânâ Hazretleri 205, Sultan Abdülmecîd 40, Şems Hazretleri 37, Mecnûn 37, Cem 34, Sultan Murâd (V. Murâd) 22, Eflâtun 22, Hz. Ali 16, Leylâ 16, Hz. Süleymân 15, İskender 14, Hz. Hızır 11, Fuâd Paşa 10, Arif Hikmet Bey 9, Hz. Fâtımâ 9, Fatîn 9 kez zikredilmiştir. Görüldüğü üzere diğerlerinin toplamından bile çok yekûn tutan isim zikirleri Sultan Abdülazîz ve Mevlânâ Hazretleri için geçerlidir. Bu da Fâzıl Paşa’nın “dünyevî ve uhrevî efendi” tercihini net olarak belirtmektedir.

Diğer özel isimlere ve dinî terimlere bakılacak olursa bilhassa 54 kez zikredilen Bosna ve 76 kez zikredilen Cennet (ve karşılıkları) dikkati çeker. Bunun yanında Rûm 39, İstanbul 24, Mesnevi 18, Mısır 12, Behke 11, Kâbe 10, Kerbelâ 10, Kur’ân 10 ve Tûr-ı Sînâ 9 kez zikredilmiştir. Din ifadesi ise müstakilen 43 kez irat edilir. İslâm ve Müselmân 41, câmi-mescit- mabet 39, ahret (ve karşılıkları) 37, ruh 36, kıyamet (ve karşılıkları) 35, iman- mümin 34, peri 31, bî-din ve münkir 29, küfür ve kâfir 24 kez zikredilmiştir.

⁸ Ayrıca dipnotta şu ifade de ilave edilir: “Kara hisarı sâhib müftisi Aliyyül Feyzi ibni Osman, Fâzıl Paşa’dan evvel muhtasaran terceme ve ‘terceme-i suğra’ tesmiye eylemiştir.” İnal 1988, 371.

Tasavvufi terimlerde başı 132 kez kullanılan ehl-i ‘aşk (ve karşılıkları) çeker. Zikr ve tevhit 48, dergâh 45, sâlik- mürşit- mürit 43 ve kesret- vahdet 36 kez zikredilmiştir.

İçtimai hayat unsurlarından en mühimi 328 kez zikredilen sultandır. Onu 172 tekrar ile kul (ve anlamdaşları) ve 112 tekrar ile sadrazamlık, vezirlik ve diğer makamlar takip eder.

Bezm ve bezmin unsurları 653; söz, yazı ve ilgili unsurlar 554; birtakım kıymet öğeleri ve bazı süs unsurları 464; musiki ve musiki ile ilgili unsurlar 183; giyim- kuşam 151; tababet ve tababetle ilgili unsurlar 141; rezm ve rezmlle ilgili unsurlar 82; bazı resmi ve gayr-i resmi vazifeler, meslek ve meşguliyetler 68; alışveriş ve alışverişle ilgili unsurlar 34 kez zikredilmiştir.

En çok zikredilen “insani” mefhumlar ve tekrar adetleri şu şekildedir: sevgili 620; sevgilide güzellik unsurları 374; âşık 373; sufî, hâce, şeyh, zahit, vaiz 236; güzellik 144; rakip 106; umumi olarak insan 57 kez zikredilmiştir. Zaman ve zamanla ilgili mefhumlar 888 adet zikredilmiştir. Kozmik âlem 481; hayvanat 351; nebatat 299; su ve ilgili unsurlar 277; bağ, çemen, çiçeklik ve ilgili mefhumlar 172; toprak ve ilgili mefhumlar 44; ateş ve ilgili unsurlar 37; hava ve ilgili mefhumlar 34 kez zikredilmiştir.

Son olarak “Divan”ın en çok kullanılan kelimelerini zikretmek ile temayülleri biraz daha sarıh biçimde görmek mümkün olacaktır. Divan’da (muhammesten kaynaklanan buçuğu tamamlarsak) “5313” beyit bulunmaktadır. En çok kullanılan 4 unsur ise Divan’da toplam 2715 kez zikredilmiştir; her mefhumun bir beyte hâkim olduğunu düşünürsek Divan’ın nerdeyse yarısı “bezm”, “söz-yazı”, “sevgili” ve “zaman” sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır.

7. Nazım Şekilleri Bakımından Fâzıl Divanı

Fâzıl Divanı’nda şu nazım şekilleri kullanılmıştır: kaside, tarih, gazel, muhammes, tahmis, müseddes, kıta ve rubai. Ayrıca mensur olarak kaleme alındığı için nazım şekilleri tasnifinde zikredemediğimiz ancak içerisinde 1 beyit, 6 kıta-i tarih, 1 kıta ve 1 tarih beyti bulunan ilk sayfası “İcâzet- nâme-i Evrâd-ı Şerîf-i Mevlevî” ve diğer kısmı için “Hulefâ-yı Mevlevîyesinin Ser- Bülendi” başlıklı toplam 12 sayfalık (s. 588-596) bir kısım bulunmaktadır. Mevcut bölümün diğer sayfaları ise (s. 597-601) Arapça metnin orijinal şeklini muhtevindir.

Divan’da 18 kaside, 456 tarih, 313 gazel, 2 muhammes, 33 tahmis, 3 müseddes, 92 kıta ve 55 rubai bulunmaktadır. Divan’da tasnif edilmiş 972 manzume bulunmaktadır. “İcâzet-nâme” ve sonrasındaki manzume parçalarını da sayarsak Divandaki manzume toplamı 981’dir. Divandaki 972 manzume için “10” farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Divandaki en muteber iki kalıp 432 manzume ile “Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün Mefâ‘îlün” kalıbı ve 373 manzume ile

“Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün” kalıbıdır. Zira 972 manzumedan 805’inin bu iki vezin ile yazılması “vezin tasarrufu” adına dikkate değer bir husustur:

Tablo 1: Vezinlerin Tertibi

Vezinler:	K	T	G	Mh	Th	Ms	Kt	R
Fâ‘ilâtün (3) Fâ‘ilün	5	154	152	1	9	2	24	26
Fâ‘ilâtün (2) Fâ‘ilün	-	2	3	-	1	-	-	-
Fe‘ilâtün (3) Fe‘ilün	3	19	49	-	6	1	6	6
Fe‘ilâtün (2) Fe‘ilün	-	-	-	-	-	-	1	-
Mefâ‘ilün (4)	9	222	101	1	17	-	61	21
Mefâ‘ilün (2) Fa‘ülün	-	-	-	-	-	-	-	1
Mef‘ülü Mefâ‘ilü (2) Fe‘ülün	-	-	7	-	-	-	-	1
Mef‘ülü Mefâ‘ilün Fe‘ülün	-	-	1	-	-	-	-	-
Müstef‘ilün (4)	1	56	-	-	-	-	-	-
Müstef‘ilâtün (4)	-	3	-	-	-	-	-	-

Bu kısa değerlendirmeden sonra Fâzıl Divanındaki nazım şekillerini ana hatları ile tetkik faydalı olacaktır:

7.1. Kasideler: Divan’da 18 kaside bulunmaktadır. Bunlardan sadece dördü (2, 7 ve 8.) 31 beytin üzerindedir. Kasidelerin ikisi (14. ve 15.) beyit sayıları bakımından klasik kaside ölçülerinin sınırlarını zorlar niteliktedir.

Kasidelerin toplam beyit sayısı 470’dir.

Kasidelerin, en uzundan en kısaya doğru, beyit sayıları şöyledir: 2. kaside 61; 7. kaside 57; 8. kaside 41; 4. kaside 33; 3. kaside 27; 5, 9, 16. ve 18. kasideler 25, 12. ve 17. kasideler 23; 13. kaside 19; 1. ve 10. kasideler 18; 6. kaside 15; 11. kaside 13; 14. ve 15. kasideler 11 beyittir. Dolayısıyla kasidelerin yazıldığı beyit aralığı “61-11” biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Kasidelerde 4 farklı aruz kalıbı kullanılmıştır:

- Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün: 9 kasidede,
- Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün: 5 kasidede,
- Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/ Fa‘lün: 3 kasidede,
- Müstef‘ilün Müstef‘ilün Müstef‘ilün Müstef‘ilün: 1 kasidede kullanılmıştır.

Divandaki kasidelerin çoğu “tarih düşürme” ile ilişkilendirilmiştir. Bunlardan 8’i “Ma’a-Kaside Târîh”, 4’ü “Kaside Ma’a-Târîh”, 1’i “Tarih Ma’a-Kaside” ve 1’i de “Medhiye Ma’a- Târîh” biçimindedir. Bu yüzden tarih kafiyelenişi bu manzumelerden 14’ünün kafiyelenişini kaside kurallarının dışına çıkarmıştır. Dolayısıyla bu 14 manzumenin ilk iki mısraı kendi arasında kafiyeli değildir. Bu manzumelerin kasideler arasında zikrediliş sebebi ise “muhteva” ve tamamını kapsamasa da “hacim” mevzusudur.

Kasidelerin muhataplarını dört kısımda değerlendirebiliriz:

- Dinî Şahsiyetler (Peygamber Efendimiz, Mevlânâ Hazretleri)
- Padişahlar- Şehzâdeler (Sultan Abdülazîz Hân, Şehzâde Celâlû’d-dîn)
- Devlet Adamları (Rüşdi Paşa, Muhammed Emîn ‘Âlî Paşa, Kıbrıslı Muhammed Paşa, ‘Ömer Paşa, ‘Osmân Paşa, Hasîb Paşa, Safvetî Paşa, Yûsuf Kâmil Paşa, Mazlûm Paşa, Vecîhî Paşa, Mustafâ Paşa)
- Nesnelere (Kalem)

Kasidelerin yalnızca dördünde redif kullanılmıştır. Kullanılan redif ve kafiyelerin tasnifini şöyle yapabiliriz:

- Redifler: 2. ve 7. kasidede “ı/î”, 10. kasidede “oldı” ve 18. kasidede “-ı kalem” redifi kullanılmıştır.
- Kafiyeler: 1, 2, 7, 9, 16, 17. ve 18. kasidede “-ân”; 3. kasidede “-er”; 4, 5, 6, 8, 12. ve 14. kasidede “-â”; 10. kasidede “-âm”; 11. kasidede “-âl”; 13. ve 15. kasidede ise “-îr” biçimindedir.

Divandaki kasidelerin genel özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Kaside: “-ân” kafiyeli bir “Na’t-ı Şerif”tir. Tamamı 18 beyit olan kaside aruzun “Fâ’îlâtün Fâ’îlâtün Fâ’îlâtün Fâ’îlün” kalıbıyla yazılmıştır.

2. Kaside: Sultan Abdülazîz Hân’ın cülusu münasebetiyle yazılan bu manzume “-ân” kafiyesi ve “ı/î” redifine sahiptir. 1277 tarihinin düşürülmesiyle biter, 61 beyit tutarındadır. Kaside mehdiye özelliği göstermektedir ve aruzun “Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün” kalıbıyla yazılmıştır.

3. Kaside: “-er” kafiyeli şiirin redifi yoktur. Rüşdi Paşa’nın sadarete gelişi münasebetiyle yazılan tarihin son mısraına 1276 tarihi düşürülmüştür. 27 beyitlik kaside aruzun “Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün Mefâ’îlün” kalıbıyla kaleme alınmıştır.

4. Kaside: Muhammed Emîn ‘Âlî Paşa’nın 4. defa sadarete gelişi (1278) münasebetiyle yazılan manzume ilk iki mısramın “a-b” biçiminde kafiyelenişi ile “kaside kafiyeleniş biçimi”ne

aykırılık gösterir. Bu hâliyle tarih manzumesi formunda kafiyelenen şiir muhteva özellikleri ve uzunluğuyla (33 beyit) kaside tanımlamasına uyar. “Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün” vezninde ve “-â” kafiyesi ile yazılmıştır.

5. Kaside: “Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/Fa‘lün” kalıbındaki manzume Kıbrıslı Muhammed Paşa’nın ikinci defa sadarete gelişi münasebetiyle yazılmıştır. Son beytin iki mısraı da 1276 tarihini vermektedir, “-â” kafiyesi ile redifsiz kurgulanan kaside 25 beyit uzunluğundadır.

6. Kaside: 5. kasidede ikinci defa sadarete gelişi tebrik edilen Kıbrıslı Muhammed Paşa, bu kaside ile bir kez daha; üçüncü kez tebrik edilmektedir. İki farklı tarihi (1275-1277) muhteva son beyit, kasidenin 15. beytidir. “Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/ Fa‘lün” kalıplı şiir, “-â” kafiyesi ile kurulmuştur.

7. Kaside: İkinci defa “Müşîr-i Ordû-yı Rûm İli Ser-Dâr-ı Ekrem”i olan ‘Ömer Paşa bu makama 1277 yılında getirilmiştir. 57 beyit uzunluğundaki kaside “Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün” kalıbıyla, “-ân” kafiyesi ve “ı/î” redifiyle yazılmıştır. En uzun ikinci kaside olan manzume telmih sanatı bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir.

8. Kaside: “a/â” kafiyele kaside aruzun “Müstef‘ilün Müstef‘ilün Müstef‘ilün Müstef‘ilün” kalıbıyla yazılmış ve Osman Paşa’nın Bosna valisi olması münasebetiyle 41 beyit olarak tertip edilmiştir.

9. Kaside: Hasîb Paşa’nın ikinci defa “mâliye nazırı” olması üzerine son beyitte 1275 tarihi düşürülerek yazılan kaside 25 beyit uzunluğundadır. “Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün” kalıbıyla redifsiz olarak “-ân” kafiyesi ile kurulmuştur.

10. Kaside: Aruzun “Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün” kalıbıyla 18 beyit olarak tertip edilmiştir. Safvetî Paşa’nın “Meclis-i Vâlâ Reisliği” için son mısraa 1276 tarihi düşürülmüştür. Şiir “oldı” redifiyle “-âm” kafiyesi üzerine kurulmuştur.

11. Kaside: Safvetî Paşa’nın “reisliği” için yazılan ikinci tarihtir. İlkinin aynı vezinle (Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün), 13 beyit olarak tertip edilmiştir. 1276 tarihi bu manzumede de son mısraa olup şiirin ahengi “-âl” kafiyesi üzeredir.

12. Kaside: “-â” kafiyele manzume “Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün” kalıbıyla 23 beyit olarak tertip edilmiştir. Yûsuf Kâmil Paşa’nın 1278’de ikinci defa “meclis-i vâlâ reisliği” unvanı alması hasebiyle yazılmıştır.

13. Kaside: 1278 yılında gerçekleşen Mazlûm Paşa'nın veraseti, muhtevalı kaside 19 beyit uzunluğundadır. "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün" kalıbıyla ve "-îr" kafiyesiyle yazılmıştır.

14. Kaside: 11 beyitlik bu kasidede Vecîhî Paşa'nın "meclis-i vâlâ a'zâlîğî" (1278) tebrik edilmektedir, "-â" kafiyeli kaside "Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün" kalıbıyla tertip olunmuştur.

15. Kaside: Mustafâ Paşa 1278'de vezir olmuş ve "me'mûriyyet-i ordu-yı Anatolî" makamını ihraz etmiştir. Tebrik amaçlı kaside redifsiz olarak 11 beyit, "-îr" kafiyeli ve "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün" vezniyle yazılmıştır.

16. Kaside: "Tebrik-i Hıtân-ı Şehzâde Celâlû'd-dîn" taktimli manzume hitaptan da anlaşılacağı üzere Abdülazîz Hân'ın oğlu Şehzâde Celâlû'd-dîn'in sünnetini tebrik amaçlıdır (1287). Manzume, "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün" vezniyle, 25 beyit üzerine "-ân" kafiyesiyle kurulmuştur.

17. Kaside: Fâzıl Paşa "mehdiye" amaçlı yazılacak bir manzumeye, âdetâ divanını kendisine adadığı, "Mevlânâ Hazretleri"nden daha uygun bir muhatap bulamazdı hiç şüphesiz. "Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün" vezinli kasidede, 23 beyit elverdiğince Mevlânâ övülmektedir. Kafiye "-ân" tekrarları ile dir.

18. Kaside: Başlığı konulmamış olan son kasideyi redifiyle adlandırmayı uygun gördük: "Kalem Redifli Kaside", "Fe'ilâtün/ Fâ'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün/ Fa'lün" kalıbıyla 25 beyit olarak tertip edilmiştir, "-ân" kafiyesi ve "-ı kalem" redifiyle bu kaside muhatapı "cansız" olan tek kasidedir. "Kalem" in divan tertibi için ve içinde tuttuğu önem gereğince Fâzıl Paşa'nın kasâidi böylece bitirmesi ayrıca manidardır.

7.2. Tarihler: Fâzıl Divanı'nda 456 adet tarih manzumesi bulunmaktadır. Divan'da 41 beyitli 1, 31 beyitli 1, 15 beyitli 1, 14 beyitli 1, 13 beyitli 3, 11 beyitli 13, 9 beyitli 14, 7 beyitli 19, 6 beyitli 5, 5 beyitli 27, 4 beyitli 3, 3 beyitli 17, 2 beyitli 150, 1 beyitli 19 ve 1 mısralı 182 tarih bulunmaktadır. Görüldüğü gibi tek mısralık ve 2 beyitlik tarihlerin toplamı tarih manzumelerinin yaklaşık 4'de 3'ü kadardır. Divandaki tarih manzumelerinin toplam beyit sayısı "1950" dir.

Fâzıl Divanı'nda 1251-1295 aralığını kapsayan zaman dilimine tarih düşülmüştür. Divan'daki tarih manzumelerinde en genel anlamıyla "10" farklı konu ele alınmıştır:

Cülûs: Divan'da toplam "24" adet cülûs tarihi bulunmaktadır. Bunları yazıldıkları kişilere göre sınıflandıralım: Abdülmecîd: 1. ve 2. tarihlerde, Abdülazîz: 3. tarihte, V. Murâd: 15.- 18., 101-109, 206. -212. tarihlerde, Abdülhamîd: 213. tarihte.

Yeni Yıl Tebrikleri: Divan içinde hacim olarak da çok önemli bir yere sahip olan yeni yıl tebriki için yazılan tarihlerin toplamı 206'dır. Yeni yılı tebrik edilen 5 kişiden 3'ü padişah, 1'i Valide Sultan ve diğeri de bir devlet adamıdır. Yeni yıllarının kaç kez tebrik edildiğini zikrederim: Abdülmecîd 28 kez, Abdülazîz 171 kez, Abdülhamîd: 5 kez, (Abdülazîz'in annesi) [Pertevniyâl] Vâlîde Sultan: 1 kez (152. tarih), Lütfî 'Ömer Paşa: 1 kez (190. tarih).

Nasb: Divanda toplam "112" adet nasba ilişkin tarih tespit edilebilmiştir. Bunlardan 13'ü meşihat ve 10'u valilik tebriki içindir. Geri kalan 89 tarih ise "sadaret/ sadrazamlık/ sadaret-i 'uzmâ, vezaret/ müşirlik/ müsteşarlık, kaptan-ı deryalık, seraskerlik, mâliye nâzırlığı, de'âvî nâzırlığı gibi makamların tebrikine ilişkindir.

Veladet (Doğum): Fâzıl Divanı'nda doğuma düşürülen tarihlerin toplamı "19" kadardır. Osmanlı şehzâdelerine, devrin önemli devlet adamlarının çocuklarına ve Fâzıl Paşa'nın soyundan gelenlere düşülmüştür bu tarihler. Bu tarihleri yazıldıkları kişilere göre sıralamak mümkündür: Şehzâde Yûsuf İzzü'd-Dîn (1274) 33. tarih; Şehzâde Sultan Mahmûd Celâlû'd-Dîn (1279) 34, 35. tarihler; Mustafa Hayrû'd-Dîn Beg (Fâzıl Paşa'nın oğlu- 1251) 177, 178, 218. tarihler; Nûrû'd-dîn 'Ömer Beg (Fâzıl Paşa'nın oğlu- 1254): 179, 180, 181. tarihler; Mahmûd (nesl-i Fâzıl Paşa- 1270) 182. tarih; 'Atâullâh (Şeyh Kudretullâh'ın oğlu- 1289) 166. tarih; 'Ârif ibn-i Zü'l-fikâr ('Alî Paşa oğlu- 1254) 183. tarih; Mehmed (Sun'î Efendi'nin oğlu- 1277) 184. ve 185. tarihler; Halîl (İbrâhîm Beg'in oğlu- 1277) 186. tarih; 'Alî (Nâşid Efendi'nin oğlu- 1279) 187 ve 188. tarihler; Mustafâ (1280) 189. târîh.

Hıtan (Sünnet): İki kez ilgili konuda tebrik dile getirilmiştir: 36. tarihte Şehzâde Celâlû'd-dîn'in sünneti tebrik edilmektedir. 11 beyit olan tarih manzumesinin son beytindeki her mısra tebrik tarihi olan 1287'ye denk gelmektedir. İkinci olarak Şehzâde 'İzzû'd-dîn'in ile Şehzâde Celâlû'd-dîn'in sünnetleri aynı sıradadır (1287). 153. tarih manzumesi iki beyit olarak kaleme alınmıştır.

İnşaat ve Tamir: Bu bölümünde, 29'u inşaat ve 5'i tamir olmak üzere toplam 34 tarih zikredilebilir. İnşaata konu olan mekanlar 8 kısma ayrılabilir; özel haneler ve diğ. binalar da "binâ" kapsamında irat edilebilir: câmiî 5 tarih (37, 39, 43, 50, 61.); âsitâne 1 tarih (38.); sema'-hâne (mahall-i ney-zenân) 3 tarih (41, 42, 168.); çeşme 3 tarih (54, 158, 202.); kışla 3 tarih (57, 58, 59.); cısır (köprü) 1 tarih (60.); mektep- medrese 4 tarih (197, 198, 199, 201.); muvakkit-

hâne 3 tarih (200., 203., 204); bina: 6 tarih (47, 52, 53, 164, 165, 196). Tamir edilen binaların tamamı “cami”dir (40, 44, 45, 46. ve 195. tarihler).

Ölüm (Vefat): Vefata ilişkin tarihler divanda toplu halde “401- 456” aralığında bulunmaktadır. Toplamı “56”ya karşılık gelen tarihlerin 9’u (401, 402, 403, 404, 408, 425, 426, 432, 450.) Fâzıl Paşa’nın ailesine ilişkindir.

Fetih: Divandaki 13 beyitlik 49. tarih ‘Asîr’in Abdülazîz Hân tarafından fethi üzerine yazılmıştır.

Kış: Yeni yıl tarihleri arasında saymanın uygun olmayacağını düşündüğümüz 192. tarih son mısraından da açıkça anlaşılacağı üzere (*Gitdi eyyâm-ı safâ geldi şîtanın müjdesi*) kışın gelişi üzerine yazılmıştır (1277).

Savaş: Karatâğlıların 1293’te Hersek’e saldırması ve saldırının salimen savılması üzerine bu tarih düşülmüştür (T205).

7.3. Gazeller: Fâzıl Divanı’nda “313” adet gazel bulunmaktadır. Divanda 5 beyitli 99, 7 beyitli 175, 9 beyitli 32, 10 beyitli 1 ve 11 beyitli 6 gazel bulunmaktadır. Gazellerin toplam beyit sayısı 2084’dür. Divanda, gazel tertibi için “6” farklı aruz kalıbı kullanılmıştır:

- Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün: 152 gazel,
- Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün: 101 gazel,
- Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/ Fa‘lün: 49 gazel,
- Mef‘ûlü Mefâ‘ilü Mefâ‘ilü Fe‘ûlün: 7 gazel,
- Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün: 3 gazel,
- Mef‘ûlü Mefâ‘ilün Fe‘ûlün: 1 gazel.

Divan’da mahlasın kullanılmadığı gazel yoktur; her gazele bir mahlas gelecek şekilde 313 gazelde 313 kez mahlas zikredilmiştir. 8 gazelde (2, 7, 11, 88, 107, 175, 197, 263) mahlas “makta” beytinden önceki beyittir. 262 numaralı gazel 9 beyittir, mahlas 7. beyitte zikredilmiştir.

Fâzıl Divanı’nda Arap alfabesinin 28 harfinden de gazel yazılmıştır: Elif 17, Be 9, Te 6, Se 5, Cim 5, Ha 6, Hı 5, Dal 7, Zel 5, Re 40, Ze 21, Sin 6, Şın 10, Sad 5, Dad 5, Tı 5, Zı 5, Ayn 6, Gayn 4, Fe 4, Kaf 11, Kef 15, Lam 15, Mim 18, Nun 18, Vav 6, He 35, Ye 19.

Sadece 97. gazelde redd-i matla’ yapılmıştır. Son beytinde ‘Ârif-i Hikmet’in övgüsü bulunan 262. gazel müzeyyel gazel niteliğindedir.

Divandaki gazellerden 10'u nazire niteliğindedir: 7. gazel Fâik'e, 31. gazel Fuzûlî'ye, 40. ve 121. gazeller Sâbit'e, 80. gazel Lebib'e, 175. gazel Hakkı-yı Pîr'e, 197. gazel Koca Râgıp Paşa'ya, 243. gazel Nâyî Dede'ye, 245. gazel Seyrî'ye, 262. gazel Ârif Hikmet'e naziredir. Ayrıca "Fatîn ü Fâzıl u Hikmet olunca yek-zebân böyle" (G182/7) mısraı son beytinde yer alan bir gazel vardır. Nazire bu iki şaire yapılmıştır.

Ayrıca gazellerin 7'sinde başlık kullanılmıştır.

Divanda hayat felsefesine ilişkin görüşlerin temelini oluşturduğu gazeller önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca "gâfiller" başlığı altında toplayabileceğimiz "zahit, şeyh, vaiz, sahte âlim ve rakip" gibi tiplere ilişkin eleştirel tavır takınılan gazeller de azımsanamayacak kadar çoktur. Konuları itibarıyla farklılıklarının aşikâr olduğunu düşündüğümüz gazeller şu şekildedir: 1. Gazel: Methiye (Mevlânâ Hazretleri'ne), 193. Gazel: Methiye (Çehâr-Yâr-ı Güzin'e), 235. Gazel: Münacat (İstiğfar ve İtiraf-ı Hata), 260. Gazel: Naat-ı Şerif, 261. Gazel: Besmele, 268. Gazel: Münacat, 269. Gazel: Naat-ı Şerif, 280. Gazel: Bosna, 297. Gazel: Münacat, 299. Gazel: Methiye (Sikke-i Şerif ve Mevlevilik).

174 gazelde Mevlânâ Hazretleri'nin, 28 Gazelde de Şems Hazretleri'nin ismi doğrudan zikredilmiştir.

Divandaki gazellerden "276"sında redif kullanılmış, geri kalan "37"sinde ise kafiye ile yetinilmiştir.

7.4. Musammatlar

Fâzıl Divanı'nda 2'si muhammes, 33'ü tahmis ve 3'ü müseddes olmak üzere toplam 38 *musammat* bulunmaktadır:

7.4.1. Muhammesler: Divandaki muhammeslerden ilki 8, diğeri ise 5 bent olarak yazılmıştır. Dolayısıyla toplam bent sayısı 13'tür.

Muhammeslerin ilkinde aruzun "Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün", ikincisinde "Fâ'îlâtün Fâ'îlâtün Fâ'îlâtün Fâ'îlün" kalıbı kullanılmıştır.

İlki "mütekerrir" ve diğeri "müzdeviç" olan muhammeslerin genel özellikleri şu şekildedir: I. Muhammes: "Mersiye" türündeki bu muhammeste "Kerbelâ" olayı anlatılmaktadır. Mütekerrir muhammesin kafiye şeması "aaaAA, bbbAA, cccAA..." şeklindedir. II. Muhammes: Hazret-i Mevlânâ'nın methiyesi olan müzdeviç muhammesin kafiyelenişi "aaaaa, bbbba, cccca..." şeklindedir.

Mahlas ilk muhammeste son bendin ilk mısraında, ikincide ise son bendin 4. mısraında zikredilmektedir. Mütekerrir muhammesin 1, 3, 6. ve 8. bentlerinde redif kullanılmış diğ

bentlerde kafiyeyle yetinilmiştir. Müzdeviç olan ikinci muhammeste ise 2, 3. ve 4. bentlerde redif kullanılmıştır.

7.4.2. Tahmisler: Divan'da 33 adet tahmis yer almaktadır. Diğer musammatlara oranı dikkate alındığında Fâzıl Paşa'nın tahmise verdiği önem daha iyi anlaşılacaktır. Tahmislerin 2'si 7 bentlik, 1'i 6 bentlik ve kalan 30'u 5 bentlidir. Yani toplam 170 benttir tahmisler. Tahmislerin 24'ü klasik tarzda ve geri kalan 9'u "mutarraflar" biçiminde yazılmıştır.

Tahmislerin kafiyelenişi şu şekildedir:

- Klasik tarzda olanlar: aaa(aa), bbb(ba), ccc(ca)...
- Mutarraflar: (a)aaa(a), (b)bbb(a), (c)ccc(a)...

Divandaki tahmislerden 4'ü "naat-ı şerif", 1'i "methiye" ve geri kalan 28'i muhtelif konulu gazellerdir.

Tahmislerde "4" farklı aruz kalıbı kullanılmıştır:

- Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün: 17;
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün: 9;
- Fe'ilâtün/ Fâ'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün/ Fa'lün: 6;
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün: 1 tahmiste kullanılmıştır.

I. Tahmis dışındaki tüm tahmislerde, son bentte, tahmisi yapan şairin (Fâzıl) ve tahmis edilen şairin şairinin mahlası zikredilmiştir.

Bir "naat-ı şerif" olan ilk şairin şairi (Sâmî) başlıkta anılmakla beraber şairin içerisinde yer almamakta, sadece Fâzıl ismi bulunmaktadır.

XXXI. tahmiste gazel şairinin mahlası sondan bir önceki benttedir. Aslı 6 beyit olarak tahmis edilen gazele bir bent de Fâzıl tarafından eklenmiştir. Eklenen bentte "Ârif Hikmet Beg" övülmekte, merhuma Hak'tan rahmet dlenmektedir.

Her bir tahmis için gereken genel bilgileri (kimden, bent sayısı, vezin, tahmis edilen şairin türü ve kafiyelenişi vs.) kullanım kolaylığı açısından tablo halinde vermek daha makuldür.

Tahmislerin vezinlerini ise tabloda numaralarla karşılanmıştır:

1. Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün
2. Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
3. Fe'ilâtün/ Fâ'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün/ Fa'lün
4. Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

Tablo 2: Tahmislerin Tertibi

Numara	Kimden	VeZin	Bend Sayısı	Tahmis Edilen Şiir	Kafiye
I	Sâmî	1	5	Na't	Klasik
II	Leylâ Hanım	1	5	Na't	Klasik
III	'İffet (Şeyh)	1	6	Na't	Klasik
IV	Rızâ (Şeyh)	1	5	Na't	Klasik
V	Nazîm	2	7	Medhiyye	Klasik
VI	Haşmet	1	5	Gazel	Mutarraf
VII	Pertev	1	5	Gazel	Mutarraf
VII	Pertev	3	5	Gazel	Mutarraf
IX	Zekâî	1	5	Gazel	Mutarraf
X	'Âsim	2	5	Gazel	Mutarraf
XI	'Ârif	1	5	Gazel	Mutarraf
XII	Halîm Giray	3	5	Gazel	Mutarraf
XIII	Enderunlu Vâsîf	3	5	Gazel	Mutarraf
XIV	Fatîm	1	5	Gazel	Mutarraf
XV	Sezâyî (Şeyh)	4	5	Gazel	Klasik
XVI	Sezâyî(Şeyh)	2	5	Gazel	Klasik
XVII	Şeyh Gâlib	1	5	Gazel	Klasik

7.5. Müseddesler: Fâzıl Divanı'nda 3 adet müseddes bulunmaktadır. Birinci müseddes 7 ve diğer iki müseddes 6 bent olarak tertip edilmiştir; dolayısıyla müseddeslerin bent toplamı 19'dur.

Kullanılan vezinler değerlendirildiğinde I ve III. müseddesin aruzun "Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün" kalıbıyla, II. müseddesin de aruzun "Fe'ilâtün/ Fâ'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün/ Fa'lün" kalıbıyla yazıldığı görülecektir.

Fâzıl Divanı'ndaki müseddeslerin üçü de mütekerrirdir. Kafiye sistemleri "aaa(AA), bbbb(AA), cccc(AA)..." şeklindedir.

Müseddesleri genel özellikleriyle şöyle değerlendirebiliriz: I. müseddes 7 bent olarak tertip edilmiştir. Naat-ı Şerif olarak yazılan müseddesin tekrar mısralarında (5. ve 6.) Kerbelâ olayına atıfta bulunmaktadır. Konusu Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi

olan II. müseddes (mersiye) 6 bent olarak yazılmıştır. 6 bent olarak kurulan son müseddes “Mevlevilik” üzerine yazılmış bir methiyedir. Fâzıl Paşa için divanının temel taşlarından addedebileceğimiz “Mevlânâ, Şems; Mevlevilik” ekseninde kaleme alınmıştır.

7.6. Kıtalar: Fâzıl Divanı’nda 92 adet kıta bulunmaktadır. Kıtaların tamamı 2’şer beyit üzerine kurulmuştur. Kıtaların toplam beyit sayısı 184’tür. Kıtalarda “4” farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Bunları kullanılış sıklığına göre şöyle tasnif edebiliriz:

- Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün Mefâ‘ilün, 61;
- Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilâtün Fâ‘ilün, 24;
- Fe‘ilâtün/ Fâ‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün/ Fa‘lün, 6;
- Fe‘ilâtün Fe‘ilâtün Fe‘ilün, 1 kıtada kullanılmıştır.

Kıtalarından dördünde (2, 3, 30. ve 92.) başlık kullanılmış, diğer tüm kıtalar nazım şeklini belirten “Kıta” ibâresiyle başlatılmıştır. Başlıklı kitalardan ikisi “münacat” (2, 3.); biri “naat” (30.) ve diğeri de “nasb” (92.) muhtevalıdır.

İlk dört kıta orijinal metinde kıtalar arasında bulunmamaktadır. Yapılan “şekil” tasnifinde bu kıtaların “mukatta‘ât”ın başına alınmasını uygun gördük.

Kıtaların kafiyelenişinde 4 farklı şekil karşımıza çıkmaktadır:

- “x a x a” 86,
- “a a x a” 4 (2, 3, 4. ve 19.)
- “a b a b” 1 (26.)
- “a a b b” 1 kıtada (1.) tatbik edilmiştir.

“Mukatta‘ât” bölümündeki ilk kıta eski harfli divandaki ilk manzumenin bir bölümüdür. Kafiyesi çok sık kullanılan bir kıta kâfiyelenişi olmasa da bu manzumeyi muhtevalarının temelini oluşturan “Besmele çekme” vasfı hasebiyle önce zikretmeyi uygun gördük.

Kıtaların üçünde (5, 9. ve 10.) mahlas kullanılmıştır. Divandaki 92 kıtayı konularına göre şu şekilde tasnif edebiliriz: naat (30.), münacat (mukatta‘ât bölümündeki ilk 4 kıta “münacat” muhtevalıdır), ‘aşk (44, 50, 64, 80.), methiye (5, 6, 7, 8, 9, 10, 13. ve 45. parçalar Mevlânâ, Şems ve Mevlevilik hakkında; 12. Hacı Bektâş-ı Velî hakkında; 92. Serây Bosna Vâlîsi Şeref ‘Osmân Paşa hakkında), nasihat (Divandaki 34 kıta nasihat muhtevalıdır), şikâyet (çoğunda tenkidin tariz boyutuna vardığı kıtaların nasihat muhtevalılardan ayrılan yanı “şikâyet” konulu kitalarda kendisinden şikâyet edilen “şey” hakkında çözüm ihtiva eden bir düşüncenin yürütülmemesidir).

7.7. Rubai: Divan'da "İbtidâ-yı Rubâ'ıyyât" başlığı ile 55 rubai zikredilmektedir. Ancak ilk önce belirtilmesi gereken bir husus olarak vezin problemi karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi rubailer hezec bahrinin birbirinden küçük farklarla ayrılan 24 kalıbıyla yazılır. Bunlardan "mef'ûlü" birimiyle başlayan 12 kalıba ahreb, "mef'ûlün" birimiyle başlayan diğer 12 kalıba ahrem adı verilir" (Pala 2003, 391; Öztürk 2008). Fâzıl Divanı'nda sadece 1 rubai "Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün" kalıbıyla yazılmıştır. Diğer 54 rubai farklı aruz kalıplarıyla yazılmıştır. Buna karşılık ele alınan konular ve kafiyeler klasik rubai tanımlaması ile birebir örtüşür niteliktedir.

Rubailerin dördünde (3, 6, 7, 40.) mahlas kullanılmıştır. 3, 6. ve 40. rubaide mahlas üçüncü mısradadır. 7. rubaide mahlas son mısradadır.

Rubailerde beş farklı aruz kalıbı kullanılmıştır. Bunlardan yalnızca sonuncusu "rubai kalıbı"dır.

- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün, 26;
- Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün, 21;
- Fe'ilâtün/ Fâ'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün/ Fa'lün, 6;
- Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fa'ûlün, 1 (28.);
- Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ûlün, 1 rubâ'ide (31.) kullanılmıştır.

Rubailerin yalnızca ilk üçünde başlık kullanılmış, diğer tüm rubailer nazım şeklini belirten "rubai" ibâresiyle başlatılmıştır. Başlıklı rubailerden ilki "naat" ve ikincisi "münacat" olarak tanzim edilmiştir. 3. rubai ise "Hz. Mevlânâ'nın türbesi için yazılmıştır.

Bilindiği gibi rubailer "yoğun fikir örgüsü"ne sahip olan şekillerdir. Dolayısıyla bir rubai birbiriyle bağlantılı ikiden fazla konuyu muhtevi olabilmektedir. Biz de bu haseple rubailer için konu tasnifi yapmadık. Ancak birkaç hususu belirtmek de yerinde olacaktır. Kanaatimizce rubailerde Fâzıl Paşa'nın söyleyişi, fikir beyanında en yoğun halini almaktadır. Bu vesile ile oldukça fazla olan "zamandan ve zamanın türlü hallerinden şikâyet" muhtevalı rubailer Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa'nın ilgili konudaki düşüncelerini oldukça sarih bir biçimde ifade edebilmektedir. Birkaç misal olmak üzere:

*'Arsa-i iflâsdan döndi gınâya irtikâb
 Âsiyâb-ı 'iffete virdi susuzluk ıztırâb
 Katre-i mâ kalmadı ehl-i hamîyyet nûş ide
 Yufkaya döndü gıdâsı neylesün 'ayn-ı habâb (R/23)
 Sû-yı mağribden zuhûr itse ne dem hurşid-i feyz
 Sâlik eyler şeyh-i câhilden o dem ümmid-i feyz*

Ümm-i dünyâ halkı 'âlemde olursa munkarız

Muhtemeldir ol vakit zâhid ide tevlîd-i feyz (R/52)

Rubailer kaleme alınırken “3” farklı kafiyeleniş kullanılmıştır. Rubailerin 53’ünde klasik rubâ’î kafiyelenişi olan “aaxa” biçimi kullanılmıştır. Hz. Ali’nin methedildiği 4. rubaide “abab” kafiyelenişi kullanılmıştır. Yine Hz. Ali’nin övüldüğü 5. rubaide her mısra kendi arasında (aaaa) kafiyelidir.

8. Nazım Türleri Bakımından Fâzıl Divanı

8.1. Münâcât: Divanda toplam 6 münacat bulunmaktadır: 235. gazel (istiğfar ve itiraf-ı hata, 7 beyit); 268. gazel (7 beyit); 297. gazel (7 beyit); 1. kıta; 4. kıta ve 2. rubai.

8.2. Naat: Fâzıl Divanıdaki naatların sayısı 9’dur. 1. kaside (18 beyit); 260. gazel (7 beyit); 269. gazel (11 beyit); I. tahmis (Sâmî’den, 5 bent); II. tahmis (Leylâ Hanım’dan, 5 bent); III. tahmis (Şeyh ‘İffet’ten, 6 bent); IV. tahmis (Şeyh Rızâ’dan, 5 bent); I. müseddes (7 bent) ve 1. rubai.

8.3. Methiye: Divan’da toplam 21 methiye bulunmaktadır. 2. kaside (Sultan Abdülazîz Hân’ın cülûsu münasebetiyle yazılan bu manzume sultanın mehdini muhtevidir) 61 beyit; 17. kaside (Mevlânâ Hazretleri’ne) 23 beyit; 18. kaside (“kalem” için) 25 beyit; 1. gazel (Mevlânâ Hazretleri’ne) 5 beyit; 193. gazel (Çehâr-Yâr-ı Güzin’e) 11 beyit; 299. gazel (Sikke-i Şerif ve Mevlevilik) 11 beyit; II. muhammes (Mevlânâ Hazretleri’ne) 5 bent; V. tahmis (Nazim’den, külâh-ı Mevlevi’ye) 7 bent; III. müseddes (“Mevlevilik” üzerine) 6 bent olarak tertip edilmiştir. Ayrıca 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13. ve 45. kıtalar (Mevlânâ, Şems ve Mevlevilik hakkında); 12. kıta (Hacı Bektâş-ı Velî); 92. kıta (Serây Bosna Vâlîsi Şeref ‘Osman Paşa hakkında); 4. ve 5. rubailer (Hz. Ali’ye) methiye nev’indedir.

8.4. Mersiye: Divandaki iki mersiye her ikisi de “Kerbelâ olayı” için yazılmıştır. I. muhammes 8 ve II. müseddesler 6 bent olarak tertip olunmuştur.

8.5. Nasihat-nâme: Divandaki, toplam 34 kıta bu türe dahil edilebilir.

8.6. Şikâyet-nâme: 39 kıta bu türdedir.

8.7. Tebrîk-nâme: Divandaki tarihleri dâhil etmemek üzere, tamamı kaside olan, toplam 14 adet “tebrîk” türünde manzume tespit edebilmiştir. 3. kaside (Rüşdi Paşa’nın sadarete gelişi münasebetiyle) 27 beyit; 4. kaside (Muhammed Emîn Âlî Paşa’nın 4. defa sadarete gelişi münasebetiyle) 33 beyit; 5. kaside (Kıbrıslı Muhammed Paşa’nın ikinci defa sadarete gelişi münasebetiyle) 25 beyit; 6. kaside (Kıbrıslı Muhammed Paşa’nın üçüncü defa sadarete gelişi münasebetiyle) 15 beyit; 7. kaside (‘Ömer Paşa’yı “Serdâr-ı Ekrem”lik makamı münasebetiyle)

57 beyit; 8. kaside (‘Osmân Paşa’nın Bosna valisi olması münasebetiyle) 41 beyit; 9. kaside (Hasîb Paşa’nın ikinci defa “Mâliye Nâzır”ı olması üzerine) 25 beyit; 10. kaside (Safvetî Paşa’nın “Meclis-i Vâlâ Reisliği” için) 18 beyit; 11. kaside (Safvetî Paşa’nın “Reisliği” münasebetiyle) 13 beyit; 12. kaside (Yûsuf Kâmil Paşa’nın 1278’de ikinci defa “Meclis-i Vâlâ Reisliği” unvanı alması hasebiyle) 23 beyit; 13. kaside (Mazlûm Paşa’nın veraseti münasebetiyle) 19 beyit; 14. kaside (Vecîhî Paşa’nın “Meclis-i Vâlâ A’zâlığı” münasebetiyle) 11 beyit; 15. kaside (Mustafa Paşa’nın vezirliği münasebetiyle) 11 beyit; 16. kaside (Abdülazîz Hân’ın oğlu Şehzâde Celâlî’-d-dîn’in sünneti münasebetiyle) 25 beyit olarak tertip edilmiştir.

Sonuç

Mehmet Fâzıl Paşa, XIX. asır devlet adamı ve şairlerindedir. Muhtemelen 1213’te (1798-1799) doğmuş ve kesin olarak bilinen bir tarihle 30 Muharrem 1300’de (12 Aralık 1882), yaşı sekseni aşmışken vefat etmiştir. Fâzıl Paşa, Bosnalıdır ve gerek Bosna hakkındaki gerekse diğer kişi ve mekânlara ilişkin yorumlarıyla tarihe de kayıtlar düşmüştür.

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa, bilhassa şairliğinin “tarih düşürme” ve “gazel yazma” yönleriyle taktir edilmektedir. “II. Mahmûd”, “Abdûlmecîd Hân”, “Abdülazîz Han”, “V. Murâd” ve “II. Abdülhamid Hân” devirlerinde yaşamış; bilhassa “yeni yıl” muhtevalı tebrikleri ile bu yaşayışa tanıklık etmiştir. Fâzıl Paşa kanaatimizce, çok parlak olmasalar da vasatın üzerinde 313 gazel kaleme almış; hemen hemen her gazelinin sonunda “Mevlânâ Hazretleri”nin adını anarak da mührünü beyan etmiştir. Paşa, 1260’ta (1844- 1845) Kudretullâh Dede’ye intisabı ile kayıtlara da geçen ve fakat neredeyse her manzumesinde bir şekilde zikrettiği “Mevlânâ” sevgisi ile gerçek bir Mevlevî’dir. Ne var ki onda “mutasavvıf şair” tavrından çok, sadece “tasavvufla kuvvetli ilişkisi bulunan” bir şair tavrı gözlemlenmektedir. Edirne müderris rû’usluğu, Nâkibü’l- eşrâf Kaymakamlığı, Belgrad Mollalığı, Bosna Mütesellimliği ve İzmit Mutasarrıflığı gibi görevlerde bulunmuş; 1250’de (1834- 1835) “rütbe-i sâlise” ve 1253’te (1837- 1838) “mirlivâ”lık rütbesi almıştır.

Fâzıl Divanı’nda 18 Kaside, 456 tarih, 313 gazel, 2 muhammes, 33 tahmis, 3 müseddes, 92 kıta ve 55 rubai bulunmaktadır. Ayrıca mensur olarak kaleme alındığı için nazım şekilleri tasnifinde zikredilmeyen ancak içerisinde 1 beyit, 6 kıta-i tarih, 1 kıta ve 1 tarih beyti bulunan ilk sayfası “İcâzet-nâme-i Evrâd-ı Şerîf-i Mevlevî” ve diğer kısmı için “Hulefâ-yı Mevlevîyesinin Ser-Bülendi” başlıklı toplam 12 sayfalık (ss.588- 596) bir kısım bulunmaktadır. Mevcut bölümün diğer sayfaları ise (ss.597-601) Arapça metnin orijinal şeklini muhtevidir.

Fâzıl Paşa'nın 5313 beyitlik "Divan"ından başka, 1866'da yazılan "Şerh-i Hakâyık-ı Ezkâr-ı Mevlânâ" isimli 458 sayfalık bir eseri ve Ziyâ Paşa'nın, şahsına yönelttiği suçlamalara cevap verdiği "Reddiye ve Tekzibiyye" isimli 35 beyitlik bir hiciv manzumesi bulunmaktadır.

Hiç şüphesiz Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa'nın devlet adamlığı şairliğine galebe çalar. Hatta onun şairlik hünerini büyük oranda devlete ait hususiyetlere dahil ederek kullandığını hatta bu sayede çeşitli makamlara getirildiğini yahut mevkisini sağlamlaştırdığını söylemek yanlış olmaz.

Fâzıl Paşa, Bosnalı'dır ve gerek Bosna konusundaki hassasiyeti, Bosna'ya duyduğu sevgi şiirlerine sinmiş gibidir. Hatta aralarında büyük anlaşmazlıkların olacağı Ziyâ Paşa'nın Bosna Müfettişliğine getirilmesi münasebetiyle bir tarih düşer (T 48).

Bosnalı Mehmet Fâzıl Paşa, bilhassa şairliğinin "tarih düşürme" yönü ile ustadır. Gazelleri bîkr-i mazmun bakımından pek zengin olmasa da "İnceleme" kısmında (I. Cilt) tetkikine çalışıldığı üzere oldukça zengin bir kelime kadrosuna sahiptir. Neticede, sadece ebcedi kullanmak dahi vasatın üstünde bir yetenek ve bilinç gerektirdiği için Paşa'yı cahil yahut "okuması kıt" olarak nitelemek pek de insaflica olmayacaktır. Muhtemelen bazı devlet adamlarında karaktere baskın gelen hırs ve tarafını beyan etme tavrı Fâzıl Paşa'da da kendini göstermiş ve Mevlevî kimliği ile çatışır şekilde Âlî Paşa'ya, dolayısı ile iktidara olan yakınlığını göstermek istemiştir:

Her Kemâl'in olur elbette zevâli bir gün

Ufk u fikr-i cedîdin de Ziyâ'sı söndü

Fâzıl Paşa Zafernâme'deki ifadeye göre bir kıta ile İzmit mutasarrıfı olmuştur: "Şu Fâzıl denen ahmak Boşnak, Ziyâ Bey'in Avrupa'ya azimeti hengâmında nazmeylettiği kıta-i ma'lûme ile makâm-ı âlî-i sadâret-i uzmâyâ ihlâsını ilân etmekle İzmid mutasarrıflığına nail oldu" (Zafernâme, 28). Bu tenkit- mükâfat sistemini alaya alır Ziyâ Paşa:

Mutasarrıflığa bir kıt'a sebep olmuş idi

Bu kasîdem beni vâlîliğe eder îsâl (Zafernâme, s. 7)

Fâzıl Paşa, Ziyâ Paşa'yı ne kadar öfkelenirdiğinin farkına daha sonra varacaktır. Fâzıl Paşa'nın hususi tenkidinden ziyade bu kadar kolay makam edinivermek vardır eleştirinin merkezinde. *Köpek ve soytarı* gibi ağır hitaplar kullanır Ziyâ Paşa, muhataplarını bir vodvilin karakterleri gibi tiyatro sahnesine itip birbirleri ile atışmalarını temaşa ettirir. Fâzıl Paşa cevaben "Reddiye ve Tekzibiyye"yi yazar, husumetin ortaya çıkmasına sebep olan yargı ile reddiyenin temelini teşkil eden savunma aynıdır. Mülteci olmuştur, kaçmıştır, firar etmiştir Ziyâ Paşa.

Zafernâme gibi sadece muhtevası ile değil üslubu ve sistemi ile de şaheser olan bir eser karşısında “Reddiye ve Tekzibiyye” maalesef oldukça sönük kalır.

Kaynaklar

- Apaydın, M. (2001). *Türk hiciv edebiyatında Ziyâ Paşa*. Ankara.
- Bilgegil, M. K. (1979). *Ziyâ Paşa üzerinde bir araştırma*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Budak, A. (2013). *Ziyâ Paşa'nın ironi ve parodi şaheseri Zafernâme (Çağdaş kuramlarla bir satir analizi)*. İstanbul.
- Djurđjev, B. (1992). Bosna-Hersek. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bosna-hersek>
- Duman, M. Â. (2005). *Fâzıl divanı (Transkripsiyonlu metin- inceleme)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durukan, H. (2003). Aliya yüreklerde yaşayacak. *Yeni Şafak*, 25 Ekim 2003 Cumartesi.
- Ebuzziyâ Tefik (2006). *Yeni Osmanlılar*. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- İnal, İ. M. K. (1988). *Son asır Türk şairleri 1. cilt*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Kolcu, H. (1988). Zafernâme'ye reddiye ve tekzibiyye. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 54, s. 169-177.
- _____. (1992). Bosnalı bir şâir Mehmet Fâzıl Paşa. *Yedi İklim*, Sayı.32, Kasım 1992.
- _____. (1998). *Ziyâ Paşa'nın Zafernâme'sine reddiye ve tekzibiyye*. İstanbul: Can yay.
- Köprülü, M. F. (1986). Türk edebiyatı tarihinde usul. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: T.T.K. Basımevi.
- Kurnaz, C. ve Çeltik, H. (2000). *Osmanlı dönemi Kırım edebiyatı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Nazım Paşa. (1932). Bir devrin tarihi. *Cumhuriyet*, 20 Kânunısânî 1932,7 numaralı tefrika.
- Okay, O. (2005). *Batılılaşma devri Türk edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Öztürk, M. (2008). *TDV İslâm ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rubai#1>
- Pala, İ. (2003). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: L&M yay.
- Tanpınar, A. H. (1967). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul, s.279-321.
- Tarlan, A. N. (1963). *Necâfî Beg divanı*. İstanbul: MEB yay.
- _____. (1981a). Metinler Şerhine Dâir. *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul.
- _____. (1981b). Edebiyat Tarihi Hakkında. *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul.
- Tukin, C. (1996). *Girit*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/girit>
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1980). İstanbul: Dergâh Yay.
- Ziyâ Paşa (1869/1975). *Zafernâme* (Haz. Fikret Şahoğlu). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Extended Abstract

Determining the position of the poet in classical literature will only be possible with a reasonable comparison between the descendants and predecessors. To be impartial in this regard requires being able to distinguish the personality traits of the poet from his works. But just as we can infer the personality and the art of a poet whose life is unknown to us through his works; so it is also possible to judge a poet or author in his work based on the known information about his private life, work experience and family situation. In this case, before Fâzıl Pasha is judged based on the “Zafernâme” of Ziyâ Pasha, his “Reddiye ve Tekzibiyye” (Rejection and Refutation) must be read and compared with the other, or a look must be cast into the Diwan of Fâzıl Pasha before he is labeled as “illiterate”.

The date of birth of Fâzıl Pasha is not known exactly. Many sources do not give this information. Since it is certain that Fâzıl died in 1300 (1882), his date of birth would have to be between 1213 (1798-1799) and 1217 (1802-1803). After completing his studies Mehmet Fâzıl was been awarded the “Edirne müderrisliği rû'usu” (a title of a teacher) in 1823. In 1826 he became “Nâkibü'l-eşraf Kaymakamı” of Bosnia. In 1833 he was appointed to mullah of Belgrade. In the same year he becomes mutesellim of Bosnia and in 1834 or 1835 he receives the “rütbe-i sâlise” (the third rank). In 1253 (1837-1838) he ascends to the mirlivâ rank (major general). The Pasha also mentioned this rank with a justified pride in his poems. Even at an advanced age, he proudly uses this rank. Later he comes to Istanbul and joins in 1260 (1844-1845) sheikh of Galata Mevlevihanesi (Galata Whirling Dervish Hall) Kudretullâh Dede Efendi. Fâzıl Pasha leads the Bosnian iltizam (tax farm) from 46 to 66 years of age. During these years he spent a lot of time in financial and court buildings, this occupation greatly tired him. Upon entering Âlî Pasha's services he became 1260 mutasarrıf (administrator authority of sanjaks) of İzmit, later he returned to Sarajevo. But the poet is not very happy with this situation. After the occupation of Bosnia by the Austro-Hungarian Monarchy, he returned to Istanbul in 1295 (1878) for the last time. The back and forth between Bosnia and Istanbul has put a lot of strain on the Pasha. The poet returned to Istanbul at the age of 81. Bosnia is under occupation. He died on 30 Muharrem 1300 (12 December 1882).

What Fâzıl Pasha makes relatively well known is the fact that his path has crossed quite negatively with that of Ziyâ Pasha. The relationship between Fâzıl Pasha and Ziyâ Pasha is based more on “enmity” than on opposition and conflict. Fâzıl Pasha plays an important role in the well-known and special work *Zafernâme* by Ziyâ Pasha. The book tells about the Cretan revolt and how Sadrazam (grand vizier) Âlî Pasha completes the case by giving autonomy to Crete and returns to Istanbul with a victorious air. Ziyâ Pasha completed the work that he started in Paris in 1867 in 1870 in Geneva. *Zafernâme* is a work that consists of three parts: *Kaside* (Qasida), *Tahmis* (five verses) and *Serh* (Commentary). The three parts of the work were written in the perspective of three persons who are close to Âlî Pasha. The *kaside* (*qasida*) part is from the perspective of Bosnian Fâzıl Pasha, the *tahmis* (five verses) from the perspective of Hayri Efendi, who is retired from the clerkship of quarantine and the *şerh* (commentary) is from the point of view of Hüsnü Pasha, the *zaptiye müşiri* (marshal of police). As it will be clear from the presentation, Fâzıl Pasha wrote the *Zafernâme* when he was mutasarrıf of İzmit, about the tasks of the sadrazam in Crete. The important question is why Fâzıl Pasha was chosen for this satire. For at the time there were more select statesmen. The first reason for this seems to be the proximity of the pasha to Âlî Paşa. Bosnian Fâzıl Pasha is depicted in the *kaside* section, which is told from his point of view, as a statesman, whose ignorance is decisive. Fâzıl Pasha satirizes Ziyâ Pasha's escape to Europe with a poem. According to Ziyâ Pasha, the written quatrain made Fâzıl Pasha to become the mutasarrıf of İzmit. Accordingly, Ziyâ Pasha has not forgotten this satire and has avenged many times on Fâzıl Pasha.

Ziyâ Pasha used words in his *Zafernâme* on Âlî Pasha that could be called insults. Ziyâ Pasha makes these accusations from the perspective of Fâzıl Pasha, Hayri Efendi and Hüseyin Hüsnü Pasha using their names. The main reason for this may be that in the fight that Ziyâ Pasha, Nâmık Kemâl and Ali Süâvî had to go through, Fâzıl Pasha, Hayri Efendi and Hüseyin Hüsnü Pasha joined Ali Pasha.

In the Diwan of Fâzıl Pasha there are “5313” couplets. The four most used elements are mentioned in total 2715 times in the Diwan; Assuming that each concept dominates over a couplet, then almost half of the Diwan consists of the compounds of the words *bezm* (majlis of entertainment), *söz-yazı* (word- writing), *sevgili* (loved) and *zaman* (time). If a rough look is made at the word cadre of the Diwan, the classification of the ambiguous phrases will give us a relatively stable judgment on general and special tendencies. For example, the most mentioned person names are: Sultan Abdülazîz 214, Mevlânâ Hazretleri 205, Sultan Abdülmecîd 40. If you look at the other proper names and religious terms, you will notice the 54 times mentioned *Bosnia* and 76 times mentioned *paradise* (and synonyms). For mystical

terms, the 132 times mentioned lover (and synonyms) comes first. The most important from the elements of social life is the 328 times used *sultan*. The *bezm* and its elements 653; *word*, *writing* and corresponding elements were mentioned 554 times. Among the most mentioned “human” concepts comes the 620 times mentioned lover.